Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
декабрь
25
вторник
№ 294 (14494)
1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

АМЫДЫРАЛДЫ—КОНСТИТУЦИЯГА, КОНСТИТУЦИЯНЫ—АМЫДЫРАЛГА!

ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында А. И. ЛУКЬЯНОВТУҢ илеткели

Эштер депутаттар!

ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында хоойлу төлевилели эрге-чагырганың структураларын эде организастаар, күрүне удуртулгазының системазын сайзыраңгайжыдар талазы-биле боттуг хемчеглер-биле, Совет конституция тургузуун быжыглаары-биле холбашкан боттуг хемчеглерниң комплекизин көрүп турар.

Чурттуң Президентизи ССРЭ-ниң Дээди Совединиң даалгазын күүседири-биле күүсекчи эрге-чагырганың структуразының болгаш хүлээлгелериниң айтырыгларының талазы-биле тодаргай саналдарны киирерге, оларны парламентиниң чүүлдүг деп көргенин билир болгай силер. Ам улус депутаттарының дөрткү Съездизинге саналдаттынган чаа чүүлдерниң концепциязын айыткаан чүве болганда, чүгле ССРЭ-ниң күштүг боор турар Конституциязының немелде тайылбыр кылыры негеттинип турар ындыг өскерилге айтырыгларынга доктаарын чопшээреп көрүңер.

Силерде бар хоойлу төлевилелинде ындыг айтырыгның үш кол бөлүктери кирип турар.

Бирги болгаш Дээди Советтиң бодап турары-биле алырга, эң дээштиг бөлүк — күрүне эргелелиниң системазын боттуу-биле реформалаары-биле холбашкан боор турар.

Ында чүнүң дугайында чугаа боор турарыл? Чугаа херек кырында ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң боттандырып чорутканы эрге-чагырганың механизминге кылганы чаартылгаларны үргүлчүлеп, улам ханыладыры боор турар. Ол Съезд бо чылдың чазынында чурттуң Президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алганы билдингир.

Ынчаарда эвилел Конституциязынга киирттинген өскерилгелер дээди күрүне органнарының системазынга президент эрге-чагыргазын «киир бижиир», эрге-чагырга структураларының бүрүн эргелериниң аразында эртип турар кызыгаарлаашкын шугумнарын тодарадыр арганы берген.

Ынчалза-даа ындыг бүрүн эргелерни шиңгээдип ап, ажыглаар чорук эвилелдиң күүсекчи эрге-чагыргазын күштелдиргенинге чүгле баштайгы базым кылдынган болгаш хоойлуларны база Президентиниң чарлыктарын күүседириниң оон-даа артык дээштиг механизмин тургузары негеттинип турарын көргүскен. Ол механизм шилчилге үе-чадазының өйү келген сорулгаларынга дүүшкен, кем-херек үүлгедиишкиннерин баш удур шиитпирлиди-биле болдурбазын хандырар, күүсекчи эрге-чагырганың саңдарап дужеринге удур туржур. Ниитилелде тургустунган кризистиг болуушкуннарны ажып эртер ужурлуг. А ол чорук бодунуң ээлчээнде ССР Эвилелиниң күрүне эргелелиниң бүгү системазын болгаш бирги ээлчегде Федерация чөвүлели ышкаш, ындыг боор турар органны реформалаарының эргежок чугулазын баш удур негеп турар.

Хоойлу төлевилелинде саналдаттынган Федерация чөвүлели шынар талазы-биле чаа бүрүн эргелерлиг болур. Бир эвес моон мурнунда ол орган колдуунда-ла республикалар аразынга демниг хөделиишкиннерни быжыглаарынга, ниити-эвилел ужур-дузалыг база национал политиканың айтырыгларын шиитпирлээринге идиг бээр ужурлуг турган болза, ам Федерация чөвүлелиниң ролю үндезини-биле өскерилген. Чөвүлел мурнунда чөвүлээр орган турганындан, ССРЭ-ниң Президентизиниң удуртулгазы-биле ажылдаар болгаш эвилелдешкен республикаларның дээди күрүне албан-дужаалдыг кижилеринден тургустунуп, мурнундагызындан дыка калбак бүрүн эргелерни ап турар, ол ам эвилелдиң республикаларның болгаш бүгү чурттуң даа амыдыралының эң чугула айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр болур.

Ону политика-юридиктиг талазы-биле алыр болза, ол Президентиниң онза органы боор, ооң кол-ла хүлээлгези — эвилелдиң болгаш республикаларның эрге-чагырталарының болгаш эргелел-башкарылгазының дээди органнарының ССРЭ-ниң улус депутаттарының тодаратканы иштики болгаш даштыкы политиказының угланыышкыннарын боттандырып чорудар талазы-биле эвилелдиң база республикаларның эрге-чагырга база башкарылга дээди органнарының ажыл-чорудулгазын холбаштырары боор турар-дыр. Ол ышкаш келир үениң Эвилел керээзиниң сагыыры-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көөрүн база Федерация чөвүлелиниң бүрүн эргезинге бээри көрдүнүп турар. Оон аңгыда Федерация бөгүн чурттуң чамдык республикаларында болгаш регионнарында байдалды чидиглендирип келген маргылдааларны шиитпирлээриниң болгаш месилдежиишкинниг байдалдарны орталандырарының бодунга база алыр ужурлуг.

Төлевилелдиң Федерация чөвүлелиниң кежигүннериниң бүрүн эргелерин тодараткан 127⁴ чүүлүнче силерниң кичээнгейиңерни угландырарын күзээр-дир мен. Оларга боттарының республиказының эрге-ажыктарын камгалаарда-даа болгаш эвилел компетенцияларын боттандырып чорударынга-даа киржир эргени берип турар. Оон-даа ыңай Оралакчы президентиге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга бодунуң чамдык хүлээлгелерин күүседири-биле дамчытпышаан, Президент болза Федерация чөвүлелиниң кежигүннеринге база ындыг эргелерни берип болурунуң нормазын Конституцияга киирерин база саналдап турар.

Федерация чөвүлелиниң шиитпирлерин бадылаашкыннарының үштүң ийизинден эвээш эвес хөй кезии-биле хүлээп алырын болгаш ССРЭ-ниң Президентизиниң Чарлыктары-биле бадылаарын доктаадыр деп көрүп турар.

ССРЭ-ниң Президент чөвүлелин дүжүргени-биле холбаштыр, ол органның дугайында айыткан чүүлдү Конституциядан уштурун төлевилелде айыткан.

Президентиниң бүрүн эргелерин улам-на дээштиг кылдыр боттандырып чорударының эргежок чугула апарганындан ССРЭ-ниң Оралакчы президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузары негеттинип келген. Ону Президентиге кандидаттың саналын ёзугаар соңгуур. Президентиниң тускай айтыышкынын ёзугаар ооң хүлээлгелерин күүседир, а ол ышкаш дээди күрүне инспекциязын удуртур.

Чаа албан-дужаалдыг кижиниң политиктиг тургузугга көстүп келгени-биле холбаштыр: ону соңгуурунуң чуруму чогум кандыг болур ужурлугул деп айтырыг тургустунуп келир. ССРЭ-ниң баштайгы Президентизин ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи соңгаан чүве болганда база-ла ындыг чурум-биле, тодаргайлаарга, чогум-на бистиң бо Съездивиске, чурттуң Оралакчы президентизин баштай соңгуп болурун чаңчыл ёзугаар сүмелеп болур.

Ол ышкаш Конституцияда эвилел чазаанын эрге-хоойлу статузун тодараткан 16-гы чүүлүнүң эгезинге боттуг өскерилгени киирери айыттынган. Министрлер Чөвүлелиниң орнунга Президентиге дорт чагыртыр чаа органны — ССРЭ-ниң Министрлер Кабинедин тургузарының дугайында саналды Дээди Совет деткээн.

Чугаа болза чуртту эргелеп башкарарын быжыглаарынга, экономиктиг болгаш социал реформаларны, оон иштинде рынок экономиказынче шилчиишкинниң херек кырында сорулгаларын шиитпирлээринге идиг бээр ужурлуг дээди күүсекчи айтыышкын бээр органны Президентиниң удуртулгазы-биле тургузарының дугайында боор турар-дыр. Ындыг чаартылгаларның соонда структура болгаш кадр-даа талазы-биле улуг өскерилгелерни болдурары, амыдыралдың негелделеринге дүүшкен эргелеп башкарылганың эргижирээн органнарын дүжүрери болгаш чааларын тургузары негеттинери билдингир.

Хоойлу төлевилелинде Министрлер Кабинедин хевирлеп тургузарының чурумун тодараткан. Ында Премьер-министр Президентиниң киирип келгенин ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совединге бадылаттырарын айыткан. Ол ышкаш Дээди Совет Кабинет кежигүннериниң кандидатураларынга чөпшээрелин бээр азы олардан ойталаар. Харысалга талазы-биле кандыг болурул дээрге ССРЭ-ниң Министрлер Кабинеди ол дээш чурттуң Президентизиниң мурнунга болгаш эвилел парламентизиниң-даа мурнунга харылаар болур.

Бир эвес ССРЭ-ниң Дээди Совети Министрлер Кабинединге идегевейн турарын илередир болза, оон соонда ол дүжер ужурлуг. Ындыг шиитпирни хүлээп алырынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннериниң ниити санының үштүң ийиден эвээш эвес хөй кезииниң бадылаашкыны негеттинер. Өскээр чугаалаарга, күүсекчи эрге-чагырганы контрольдаарының эң чугула хүлээлгези база-ла мурнундагызы ышкаш, ССРЭ-ниң Дээди Совединге долузу-биле онаажып артар.

Бир эвес Министрлер Кабинединиң компетенциязының дугайы кандыгыл дээрзин чугаалаар болза, Конституция ёзугаар улус депутаттарының, Дээди Советтиң болгаш Федерация чөвүлелиниң компетенциязынга хамаарышкан айтырыглардан аңгы, ССР Эвилелиниң эргезинге берген күрүне эргелелиниң бүгү айтырыгларын шиитпирлээр эргелиг.

Министрлер Кабинединиң айыттынган бүрүн эргелери Эвилелдиң чаа керээзинге айтырын көрүп турар эргелер-биле тургузуунуң талазы-биле дүгжүп турарын эскерген боор силер. Ынчалза-даа ол бүрүн эргелер керээниң төлевилелинде амгызындан элээн кызыы боор турарын билир болгай силер. Тодаргайлаарга, чаа конституция нормачижээ-биле ССРЭ-ниң чазааның болгаш өске-даа эвилел органнарының компетенциязын боттуу-биле кызырган болгаш республикаларның суверенитедин база тускайлаң чоруун быжыглаарын айытканы ол боор турар. Оон-биле кады Министрлер Кабинеди дыка хөй айтырыгларны ам эвилелдешкен республикалар-биле кады шиитпирлээр апаар.

Ол чогум кандыг айтырыгларыл? Олар — ниити валютага үндезилээш, чаңгыс аай сан-хөө, чээли болгаш акша политиказын чорудары; эвилел бюджедин тургузары болгаш күүседири; ниити-эвилел чергелиг экономиктиг программаларны тургузары; хөгжүлде фондуларын болгаш чайгаар болуушкуннарның база айыыл-халаптарның чедирген уржуктарын узуткаарының фондуларын тургузары-дыр.

Чурттуң чаңгыс аай одалга-энергетика болгаш транспорт системаларын, камгалал бүдүрүлгелерин, космос шинчилелдерин, харылзааның болгаш информацияның эвилел системаларын, метеорологияны, геодезияны, картографияны, метрологияны болгаш стандартизацияны республикалар-биле кады удуртуп башкарарын, дугуруштунган экологтуг политиканы чорударын Кабинеттиң бүрүн эргелеринге бээр деп турар. Министрлер Кабинеди республикалар-биле кады аъш-чемниң, кадык камгалалының, ие-чаш дугайында сагыш човаашкынның, культураның болгаш өөредилгениң, үндезин эртем шинчилелдериниң болгаш эртем-техниктиг депшилгеге идиг бээриниң ниити эвилел программаларын боттандырарын хандырар.

Министрлер Кабинединиң чугула эрге-хүлээлгези болза, ССР Эвилелиниң даштыкы политиктиг болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын, эрттирилге херээн таарыштырып көөрү, а ол ышкаш хоойлу-дүрүмнү, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандырары, өнчүнү болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле, кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисел талазы-биле хемчеглерни республикалар-биле дугуржулгалыг боттандырары боор артар.

Бо бүгү бүрүн эргелерни чаа Эвилел керээзиниң төлевилелинде айытканын демдеглээн болгай, ынчангаш бир эвес аңаа өске хевир-биле ат салыр болза, чогуур эдилгелерни Конституцияга болгаш Министрлер Кабинединиң эрге-хүлээлгелеринге киирер апаар.

Президент эрге-чагыргазының механизминге база бир шуут чаа органны тургузарын көрүп турар. Ол болза ССРЭ Президентизиниң чанында Айыыл чок чорук чөвүлели-дир. Оон сорулгаларынга чурттуң камгалал талазы-биле ниити эвилел политиказын амыдыралга боттандырары, күрүнениң, экономиканың болгаш экологияның айыыл чок идегелдиг болуру-биле ону деткиири, бойдус халаптарының уржуктарын болгаш өске-даа онза байдалдарны чайладып, ажып эртери, ниитилелге чогумчалыг болур чорукту болгаш корум-чурумну хандырары хамааржып кирер. Конституцияга бо немелделерни ажылдап кылып турар үеде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннериниң, чамдык депутаттарның киирген саналдарын, бодалдарын барымдаалап көрген деп, Президент демдеглээн.

Маңаа холбаштыр база бир чүүл бар. Айыыл чок чорук чөвүлелин ССРЭ-ниң Президентизи удуртуп баштаар, а чөвүлелдиң кежигүннерин Федерация чөвүлелиниң бодалдарын барымдаалап томуйлаар болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совети-биле дугурушкан турар дээрзин Конституцияга айтырын саналдап турар.

Чурттуң парламентизиниң хүлээп алган Хоойлулары күүсеттинмейн турар дээрзиниң дугайында үндезиннинг-даа, а чамдыкта чөптүг эвес шүгүмчүлелдер сөөлгү үеде дыңналып турар апарган. Бо талазы-биле ам маргылдаа үндүрбейн, шуут маргыш чок бир чүүлдү демдеглексээн ийик мен: чаа Хоойлуларның ажыктыг болурун хандырары бистиң бүгү политиктиг системавыстың ажылының эң кошкак звенозу боор турар. Президент-даа, парламент-даа ажык, а чамдыкта чаа Эвилел актыларын хүлээп көрбейн турар, республикалар болгаш чер-чер эрге-чагыргалары Хоойлуларны күүсетпейн турар шак ындыг, бир эвес дорт чугаалаар болза, чүнүң-даа мурнунда, политиктиг кажарлаашкын боор турар чоруктарга бо-ла таваржып турар.

Мындыг шын эвес болуушкуннарның чылдагааннарының бирээзи — Хоойлуларны болгаш Президентиниң чарлыктарын чүнүң-даа мурнунда чер-черге боттандырарының тодаргай механизмнериниң хоойлужудулгазының чок боор турары. Ону барымдаалааш, ССРЭ-ниң Президентизи болза, чурттуң күрүне эргелеп башкарылга органнарының бүгү системазын баштаар ужурлуг деп чүүлдү Конституцияның 127³ чүүлүнге киирерин саналдап турар. Президент бо системаны дамчыштыр, а ол ышкаш аңаа чагырткан күрүнениң дээди инспекциязын дамчыштыр ажылдавышаан, Хоойлуларны болгаш өске-даа чугула шиитпирлерни боттандырарының бүгү талаларынга идепкейлиг салдар чедирер арганы алыр. Бо таварылгада, күрүнениң дээди инспекциязының эрге-хүлээлгелери парламент контролюнуң эрге-хүлээлгелери болгаш прокурор хайгааралының эрге-хүлээлгелери-биле дакпырлашпас ужурлуг. Инспекцияның тургузуун болгаш бүрүн эргелерин тускай Хоойлу тодарадыр.

Инспекцияның кырында дөрт дирижер — тодаргайлаарга, эвилел органнары, Россия Федерациязы, автономнуг республикалар болгаш чер-чер Советтери туруп, командылап турар деп күрүне бүдүрүлгелериниң директорларының чоокта чаа Кремльге эрткен чөвүлел хуралынга Воркутаның төлээлекчилериниң бирээзи элээн шыңгыы сагындырыгны кылган. Оон бодалын ёзугаар алырга олар дөрт-даа болур болза ындыг-ла коргунчуг эвес. Ындыг хөй начальниктерге чаңчыгып калган болгай бис. Коргунчуг чүве болза, оларның боттарының хууда ноталарын биле ойнап турары. Музыка талазы-биле кандыг чүве ийик, а политиктиг талазын ап көөр болза, кончугла шын деңнелге болду. Ындыг янзылыг четпестерни чайладырда, чер-чер Советтерниң болгаш оларның күүскомнарының бүрүн эргелерин шыңгыы аңгылаарын чедип алырда, Конституцияның сөзүнден 149 чүүлдү ап каары чугула боор турар, ында чер-чер Советтеринге, Советтерниң даргалары баштаан президиумнарны ыяап-ла соңгуурун көрген болгай.

Бо норманы ыяк тайылбырлап бээрин менден депутаттар диләэн чүве болганда, ол норманы ёзугаар Советтерниң бүгү президиумнарын дораан-на дүжүрбес дээрзин тодарадыксаан ийик мен. Чер-чер Советтериниң президиумнары турар бе, азы турбас бе, Советтиң даргазы Советтиң күүскомун баштап шыдаар бе, азы шыдавас бе дээрзин моон соңгаар республикалар боттарының Конституцияларынга шиитпирлээр. Бирингээр чугаалаарга, ындыг өскерилгени ССРЭ Конституциязынга киирген соонда, бо айтырыгны республикаларның шиитпирлээринге кандыг-даа шаптык катпас апаар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери оларның харылаар айтырыглары кылдыр хүлээп алган ССРЭ Хоойлуларын, ССРЭ-ниң Президентизиниң чарлыктарын, Эвилелдиң болгаш республикаларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелелиниң дээди органнарының өске-даа доктаалдарын күүседир хүлээлгелиг деп дүрүмнү Конституцияның (150-ги чүүлүнге) харыуга киирер.

Дыка хөй чүүлдерни ол дүрүм бодунуң туружунга тургузуптар дээрзин билип тур боор силер.

Күрүнени эргелеп башкарар органнарны быжыглаары ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Конституция ёзугаар бүрүн эргелеринче база катап эглип келири эргежок чугула дээрзин көргүзүп турар. Хоойлу төлевилелинде кирип турар айтырыгларның ийиги блогу ол-дур. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазы чүгле кызыгаарлаттынмайн, а харын-даа хоойлу чогаадып кылыр талазы-биле, хоойлулар күүселдезин болгаш эргелеп башкарылга органнарының ажылын хынаары-биле холбашкан адырга улам-на калбарып база күштелип турзун дээш бо айтырыгларны ынчаар шиитпирлээр апаар дээрзин демдеглеп каары чугула.

ССР Эвилели харылаар ужурлуг кылдыр хүлээп алдынган Эвилел хоойлулары тергиидээн турар принципти шыңгыы сагывас чүве болза, чуртка чогуур корум-чурумну тургузуп алыры бүтпейн баар дээн чижектиг санал-оналдар амгы бо Съездиге чеже-даа катап чугаалаттынды; хоойлу-дүрүм сагывас чорук, республикаларның болгаш чер-чер органнарының Эвилел хоойлуларын херекке албас чоруу биске аар-берге боор келгенин болгаш боор турарын-даа чугаалап пат болган.

Ёзулуг шыны-биле чугаалаар болза, ССР Эвилелиниң органнарының болгаш эвилелдешкен республикаларның органнарының аразында удур-ледир харылзаалары хоойлу-дүрүмнүң быжыг туружунга дедир эглип келген турар ужурлуг, оларның харылап турар айтырыгларын хажыда берген таварылгада эвилел-даа, республика-даа органнары ону дүрген эскерип кааптар хире механизмни ажыглаза деп бодандырып келир деп-даа болгай-ла силер, политиктиг, мөзү-шынар кызыгаарында келген-дир бис.

Республикаларның бодап турарын ёзугаар алырга, оларның эрге-хүлээлгелерин, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Конституциязын болгаш хоойлуларын хажыдып турар-дыр деп санап турар болза, ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң хоойлу-дүрүмнеринге хамаарыштыр эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының удурланыышкынын сайгарып көөрүн ССРЭ-ниң Дээди Совединге дагзыр дугайында хоойлу-дүрүмнү ССРЭ Конституциязының 113 чүүлүнге немээр дээн санал маңаа идиг бээр ужурлуг. Удурланыышкын талазы-биле шиитпирни бир айдан озай эвес хуусааның иштинде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчеглиг сессиязынга хүлээп алган турар ужурлуг. Шак мынчап келирге парламентиге немелде чүък чүдүрлүп келир, ынчалза-даа ам бисте моон уштунуп алырының өске оруу чок-тур.

Ниитилелге хамааты чөпшээрежилгени хандырары-биле холбашкан Дээди Советтиң эрге-хүлээлгезиниң чамдык өскерилгелери болуру база көрдүнүп турар. Ол сорулгага үндезилээш бүгү чоннуң бадылаашкынын (референдумун) чорудар дугайында шиитпирни ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездилериниң аразында хүлээп алыр эргени ССРЭ-ниң Дээди Совединге бээри база көрдүнүп турар. Референдум дугайында Съездиге киирип келген Хоойлу төлевилелинде шак-ла ындыг чурум кирип турарын билир болгай силер.

Оон ыңай. Конституция ёзугаар Эвилел хоойлуларын тайылбырлаары чурттуң Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазынга хамааржыр дээрзи билдингир болгай. Ынчалза-даа чаа хоойлулар ажылдап кылыр дээш, бо хемчеглерни ховар ажыглап турарывысты дорту-биле чугаалаар апаар.

Ол четпести чок кылыры-биле хоойлуларны тайылбырлаарынга шуут-ла ССРЭ-ниң Дээди Совети эргелиг болурундан аңгыда, база ооң даасканын ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму база эргелиг болурун саналдап турар.

База бир айтырыг бар. Бистиң хоойлу ажылдап кылыр дээди органывыс ажылче чаала кирип, баштайгы базымны кылып турда, чурттуң амыдыралының улуг айтырыглары Дээди Советтиң кичээнгейиниң төвүнден астынып чыдып калбазы-биле, ниитилелди удуртуп башкарарының бүгү адырлары ооң контролюнуң адаанга турары-биле ындыг сорулганы мурнувуска салыр-дыр деп турдувус, ол дугайты мен-даа чугаалап турдум. Ам дээрезинде ону долузу-биле боттандырып шыдавааан-даа болзувусса шак ынчаар көөр чорук бүгү кижилерниң сагыжынга кирбейн турар дээрзин дорту-биле чугаалап каайн.

Шак ындыг айтырыглар бо Съездиге база көдүрлүп кээп турду, бодуңуң контроль хүлээлгелерин ССРЭ-ниң Дээди Совети эмин эрттирип турар-дыр деп чамдык чазак кежигүннериниң-даа, министерстволар удуртукчуларының-даа талазындан чемелээшкиннер болганчок-ла дыңналып кээр апарды. Ол черле ындыг эвес боор деп бодаар-дыр мен. ССРЭ-ниң Дээди Советте безин «дээп болбас» хоругдуг зоналар бисте чоокка чедир-ле бар турду. Делегей адырынга, чурттуң камгалал адырынга база айыыл чок чорук талазы-биле, космос-даа талазы-биле база өске-даа адырлар талазы-биле ындыг черлер турду. Ам ындыг үе эрткен деп бодаар кижи-дир мен, шак ындыг «дээп болбас адырлар» турбазын дээш, Дээди Советтиң контролю, а ол дээрге чоннуң төлээлериниң контролю шиитпирлекчи болгаш күүсекчи ажыл-чорудулганың бүгү-ле адырларынга тараан турзун дээш, Дээди Советтиң Даргазы кижи болганымда бүгү чүвени кылып-даа турдум база кылыр-даа мен.

Ийет, шак ындыг контроль, кандыг-даа чүүлдү шүгүмчүлекчи ёзу-биле сайгарып көөрде ону эки билир болгаш эвилең көөр ужурлуг. Шүгүмчүлел кижилерниң ат-алдарын баксыратпас ужурлуг. Шүгүмчүлел чокта бистиң ажылывыстың эде тургустуунуушкуну база болдунмас. Хомудап-даа, килеңнеп, хорадап-даа болур-ла ыйнаан харын, ынчалзажок шак ол аарышкылыг шүгүмчүлелди шуптувус хүлээп көөр апаар бис.

Политиктиг реформаны, демократчыдылганың чорудулгазын улам бурунгаарладыр деп бодаар болзувусса, парламент контролюн күштелдирер ужурлуг бис.

Парламент контролюнуң чедиишкези күрүне акша-хөөңгилериниң чарыгдаарының, бюджет күүселдезиниң, ниитилел өнчүзүн ажыглаарының айтырыгларынга сүг улуг салдарлыг боор турар.

Бо талазы-биле шыңгыы контрольче практиктиг базым кылдыр Дээди Советтиң чанынга ССРЭ-ниң контроль палатазын тургузарын саналдаан. Ол Эвилел парламентизинге соңгуттурар, ооң удуртулгазы-биле ажылдаар, Дээди Советке бодунуң отчёттарын бээр.

Контроль палатазы хоойлужудулга саналдаар база ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединге дилег киирер эргелиг боор. Оон тургустунганы-биле Улусчу контрольдуң эвилел комитедин дүжүрерин саналдаан. ССРЭ-ниң контроль палатазының ажыл-чорудулгазын организастаар болгаш оон чурумунуң дугайында тускай хоойлуга улам тодаргайлаар апаар дээрзин немеп кагза эки боор.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинде

ССРЭ-ниң улус депутаттары эрткен субботада база ажылдааннар. Декабрь 22-ниң хуралын ажыткаш, ооң даргазы **В. Н. Калиш**, Съездиниң Секретариадының төлээлекчизинге сөс бээрге, ол ниитизи-биле 230 улус депутадының сөс ап, санал бергенин, оларның 98-ниниң — хүн чурумун чугаалажырынга киришкенин дыңнаткан.

Дараазында ССРЭ-ниң КАК-ның даргазы **В. А. Крючков** чуртта хоралакчы политиктиг күштерниң үүлгедиишкиннерин сойгалаарының айтырыгларының болгаш экономиктиг саңдараашкынга удур демиселдиң дугайын болуунуң чугаазынга тодаргайы-биле тайылбырлаан.

Оон соонда депутаттарның саналдары үргүлчүлээн болгаш ССРЭ Конституциязынга эдилгелер дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн доозкан.

Кежээки хуралга **Д. Худоназаров** даргалаан.

Оон мурнунда хүн ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер киирериниң дугайында илеткел кылган **А. И. Лукьянов** депутаттарның айтырыынга харылаан.

Дараазында Съезд хүн чурумунуң дараазында айтырыын — ССРЭ-ниң бүгү чонунуң бадылаашкынын (референдумун) эрттирериниң чурумунуң дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып көрүп эгелээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хоойлужудулга талазы-биле комитединиң даргазы **Ю. Х. Калмыков** илеткел кылган.

Съезд бодунуң ажылын дүүн, декабрь 24-те үргүлчүлээн.

(СЭТА).

Н. И. РЫЖКОВ:

угланыышкын өскерилбес

МОСКВА. СЭТА-ның парламент корреспондентизи А. Орловтуң Кремльден дамчытканы болза:

«ССРЭ-де эрге-чагырганың структуразын солуп турар Конституцияга эдилгелерни болгаш өскерилгелерни Съезд хүлээп албайн баар болза, политиктиг улуг аштырыышкын болур ийик» деп, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ында эртип турар IV Съездизиниң ажылын чырыдып турар журналистер-биле ужуражып чугаалашкаш, Н. И. Рыжков медеглээн. Конституцияны өскертиринге бадылаашкыннар четпейн баар болза, чаа кабинетти четчелеп, тургузарынга шилчилге үези херек болгаш ол үениң аразында амгы чазак ажылдаар апаарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы чугаалаан.

СЭТА-ның корреспондентизиниң айтырыынга харылааш, кабинеттиң түс-түс составының дугайында М. С. Горбачевтуң оон-биле чугаалашпаанын айыткан. «Баштай каш министр артарының, эрге-чагырганың структуразы кандыг болуруунуң чугула айтырыгларын шиитпирлээр херек» деп, Н. И. Рыжков немей чугаалаан. Ол моон-даа соңгаар М. С. Горбачев-биле кады ажылдаарынга белен бе — деп, журналистер айтырган. Ооң харыызы кыска болган: «Мен кандыг-бир, аңгы кижиге эвес, а чуртка ажылдап бээринге белен мен...».

ССРЭ-ниң Президентизиниң чаа бүрүн эргелери «чуртка чүнү-даа өскертип шыдавас» деп, Н. И. Рыжков санап турар. «Бөгүн чазактың бүрүн эргелери эвээш чүве бе? Чок, айтырыг болза, хүлээп алган шиитпирлерни республикаларның тоовайн турарында-дыр. Бир эвес байдал өскерилбес болза, кандыг-даа президент эрге-чагыргазы бисти камгалап ап шыдавас».

Эвилел керээзинге республикалар бир-ийи айның иштинде ат салбас болза, республикалар аразынга 1991 чылдың экономиктиг дугуржулгаларын чарарындан эгелээринче чазак баштыңы кыйгырган.

«Тараачын (фермер) ажыл-агый дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдуруп киирер дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

«Тараачын (фермер) ажыл-агый дугайында» Хоойлуну хүлээп алганы-биле холбаштыр РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаалы болза:**

1. «Тараачын (фермер) ажыл-агый дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ону парлап үндүрген үезинден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

2. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыры болза:

РСФСР-ниң чазааның шиитпирлерин «Тараачын (фермер) ажыл-агый дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр чорудар;

РСФСР-ниң министерстволары, күрүне комитеттери болгаш ведомстволары бо айыткан Хоойлуга чөрүшкек болуп турар боттарының норматив актыларын 1991 чылдың январь 1-ге чедир эде көөрүн болгаш күш чок болдурарын хандырар;

РСФСР-ге тараачын (фермер) ажыл-агыйларны деткииринин республика программазын ажылдап кылыр болгаш боттандырар.

3. Колхозтарны, кодээ ажыл-агый кооперативтерин киириштир, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң уставтарын «Тараачын (фермер) ажыл-агый дугайында» Хоойлу-биле дүүштүрерин 1991 чылдың январь 1-ге чедир чорудар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы,
1990 чылдың ноябрь 22.

ЧУРУКТА: Сүт-Хөл районунда чээрби сес чыл болган Сесең Салчаковна Саттың ажыл-ижи районда мактаалдыг. Ажылынга дулгадал-даа кылып көрбээн. Хынамчалыг ажылдаар кижи-дир. Ол райпода ажыл-агый барааннарының улуг складының эргелекчилеп турар.

Кызылдан чүдүрүп экелген барааннарны ол дораан-на суурларже хуваап эгелей бээр. Хамык машиналар ооң ажылдаар чериниң чанынга шууштур туруптар. Сесең Салчаковна санаар, тудар ажылын хынамчалыг уламчылаар. Ийме, Баян-Тала, Ишкин, Алдан-Маадыр суурларже, ыраккы малчыннарже чаа барааннар чүдүрген машиналарны ол аъткарар.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотозу.

АМЫДЫРАЛДЫ — КОНСТИТУЦИЯГА, КОНСТИТУЦИЯНЫ — АМЫДЫРАЛГА!

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ынчангаш бо кезекке конституцтуг өскертиишкиннерниң төлевилели бир кол үндезиннинг идеяга даянган: бир эвес бис күүсекчи эрге-чагырганың бүрүн эргелерин алгыдып база быжыглап турар болганывыста, хоойлужудукчу, төлевилекчи, эрге-чагырганы база аңаа дүүштүр алгыдап база быжыглаар апаар. Оон өске кээр канчаар-даа арга чок.

Ам — ССРЭ Конституциязынга өскерилгелерниң болгаш немелделерниң үш дугаар кезииниң дугайында. Ниитилел харылзааларын чогумчударынче, хоойлу-дүрүмнүң болгаш корум-чурумнуң чуртка быжыглаарынче, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирериниче угланган саналдарны ол каттыштырган. Хоойлу-дүрүмнүң чаа баазазын хевирлээни, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылы ам дээрезинде ниитилелге чогууру-биле дээштиг эвес боорун амыдырал көргүскен. Херек кырында мырыңай хамаатыларның эргелерин үрээн болгаш амы-тынынга, кадыынга база эт-хөреңгизинге айыылдыг апарза, онзагай хемчеглерге чедир хемчеглепни ап чорударын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ноябрь 23-те доктаалы-биле Президентиге сүмелээнинге чедир нарыыдаан.

Ынчангаш херектиң байдалын боттуу-биле үнелеп көргени кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле башкарыкчы тускай комитетти ССРЭ-ниң Президентизиниң чанынга тургузар дээн идеяга эккелгени аргажок. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның долу хамаарышпас чоруун болгаш харысалгалыын арттырбышаан, бо комитет хоойлу-дүрүм камгалаар черлерниң ажылының кол угланыышкыннарын тодаргайлаар, кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселдиң хемчеглерин удуртуп баштаар болгаш холбаштырар, бо талазы-биле шиитпирлерниң күүселдезин контрольдаар, хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаарынче угланган саналдарны ажылдап кылыр. Чаа тургустунуп турар орган хоойлужудулга актыларының төлевилелдерин ажылдап кылырынга киржип болур болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер.

Эртемденнер база практиктер ышкаш бедик мергежилдиг кижилерниң өөренип көргени ёзугаар, хамыктың мурнунда, организастаан болгаш экономиктиг кем-херек үүлгедиишкини, ажытталчак экономика дээн ышкаш кончуг айыылдыг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле тускай албанны тургузары чогумчалыг деп бадыткаттынган. Иштики херектер министерствозу, Күрүнениң айыыл чок чоруук комитеди, ССРЭ-ниң Прокуратуразы дээш кол-кол ведомстволарның ажылдакчыларының күжениишкинин чаа албан черн улам сырый каттыштырар хүлээлгелиг боор.

Ооң-биле харылзаштыр прокуратураның болгаш судтуң тургузуунуң реформазын чорударының дугайында айтырыгның өйү келгенин оюп эртип болбас. Тодаргай конституцтуг өскерилгелер хевирлиг кылдыр ам дээрезинде киирттинмээн-даа болза, эң шыгыы кичээнгейни негей берген черле ынчаш бо талазы-биле депутаттарның эгээ эвес саналдары чыглып келген.

ССРЭ-ниң Чиңгине прокурору ССРЭ-ниң Президентизиниң сүмелээни-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединге томуйладып, улус депутаттарының Съездизинге бадыладып база ооң мурнунга харыысалгалыг болур деп саналды чаа Чиңгине прокурор Н. С. Трубин киирген. Эвилелдешкен республикаларның прокурорларынга хамаарыштыр, олар ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунуң сүмелээни-биле республикаларның Дээди Советтеринге томуйладыр база оларның мурнунга харыысалгалыг боор, а нити эвилел хоойлуларын күүседип турарының талазы-биле хайгаарал ажыл-чорудулгазынга ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунуң мурнунга база харыысалгалыг болурлар. Прокуратура органнары боттарының долу эргелерин тус чер эрге-чагыргазының органнарындан болгаш эргелелдеринден хамаарылга чокка боттандырып чорудар деп Конституцияга аңгы демдеглеп каары саналдан турар.

ССРЭ-ниң Күрүне арбитражын ССРЭ-ниң дээди ажыл-агый суду кылдыр эде тургузарының дугайында элээн каш депутаттарның саналдары шыңгыы кичээнгейни негеп турар — чаа томуйлаткан ССРЭ-ниң Кол арбитри В. Ф. Яковлев ССРЭ-ниң Дээди арбитраж суду кылыр деп саналдыг. Рынок экономиказы хевирлеттинип турар байдалга экономиктиг харылзааларның айтырыынга республикаларының эргелериниң алгааны, арбитраж судтарының хамаарышпас чоруун хандырарының эргежок чугулазы, оларның ажыл-чорудулгазынче өске кандыг-бир органнарның канчап-даа кириишпезин болдурбас дээни-биле ындыг эде организастаашкын хамыктың мурнунда чугула апарган.

Хоойлу-дүрүм камгалалының бүгү системазын күштелдирери, ССРЭ-ниң Дээди суду-биле чергелештир ажыл-агыйның дээди судун тургусканы, а ол ышкаш Конституция хайгааралының комитедин Конституция суду кылдыр эде тургузуп болуру күштүг хоойлу-дүрүм база дээштиг күүседикчи эрге-чагырга-биле чергелештир чуртка идегелдиг суд эрге-чагыргазын хандырар. Шак ынчаар ол классиктиг демократтыг үш кол чүүл тургустунар болза, авторитаризмче чүглүп бадарын кажан-даа болдурбас ийик.

ССРЭ-ниң Дээди Совединге төлевилелди чугаалажып көрүп турда, депутаттарның бергени хөй санныг саналдарын силерге киирген хоойлу төлевилелинде кичээнгейге ап көргенин силерниң кичээнгейиңерге дыңнатканывысты база чугаалап кагза эки боор. Амыдыралдың политиктиг, экономиктиг болгаш өске-даа талаларында чаартылгаларны Конституцияга улам тода илередиринге олар дузалаан. Ооң сөзүглелинден эргижирээн чүүлдерни уштур, чаа хүлээп алган хоойлуларның эң чугула ноокаларын ынаар киирер арганы берген.

Чижээ, депутат В. Д. Юдинниң саналын ёзугаар Оралакчы президентиниң статузун улам долу айыткан. Мында чугаа болза ол чүгле дээди күрүне инспекциязын баштаар эвес, ооң-биле кады даштыкы политиктиг төлээлелгеге, шаңнаашкын талазы-биле, хамааты болурунуң айтырыгларын шиитпирлээринге президент хүлээлгелерин күүседириниң дугайында болуп турар.

Депутаттар Д. А. Керимовтуң болгаш Ю. А. Левыкинниң саналдааны-биле төлевилелге Федерация чөвүлелиниң бүрүн эргелеринге принципиалдыг өскерилгелерни көргүзүп турар элээн каш чаа чүүлдерни киирген.

Улус депутаттары А. Ф. Назаренко, А. Е. Себенцов болгаш өскелер-даа Айыыл чок чоруук чөвүлелин тургузары-биле холбаштыр чамдык саналдарны киирген. Олар чугаалажып турарывыс төлевилелдиң 127^3 чүүлүнүң 10-гу пунктузунуң үнелезини кылдыр алдынган. «ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң тургузарының чурумун база ооң эрге-хүлээлгелерин немей тодараткан. Бо айтырыг талазы-биле депутаттар И. С. Внебрачный, М. Р. Мамедов болгаш өскелер-даа саналдар киирген, оларны ССРЭ Конституциязының 131 чүүлүнде ону эде-кылып турда киирген.

Депутаттар оон-даа өске хөй саналдарны чугаалаан, олар силерге бо киирип турар өскерилгелер сөзүглелинде кирбээн-даа болза, кичээнгейге алдынар, оларны немей өөренип көөр. Чижээ, улус депутаттары А. В. Левашев биле А. Ф. Назаренко Конституциядан киирилде чүүлдү ап кааптарын саналдааннар. чүге дээрге ол совет ниитилелдиң болгаш күрүнениң хөгжүлдезиниң амгы боттуг чүүлдерин долу көргүспейн турар дээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының даргаларынга Федерация чөвүлелиниң хуралынга олуржур эргени бээр дээн санал база бар. Ол саналды, ылаңгыя Националдар Совединиң даргазының Федерация чөвүлелиниң хуралынга киржиринге хамаарыштыр, кичээнгейге алза чогуур хире. чүге дээрге Федерация чөвүлели биле Националдар Соведи эң-не сырый кады ажылдаан турары чугула болгай. Депутат Ким Ен Ун болгаш өскелер-даа эштер ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү кылдыр соңгуткан улус депутаттарының бүдүрүлгеге азы албан черинге ажылдаарындан албан хосталган турарын саналдааннар. Бо айтырыг талазы-биле элээн маргылдаалар чорул турар. Ындыг саналдың чугулазын ол көргүзүп турар хире.

Ооң-биле кады ол саналды боттандырары ам-даа элек боор деп санап турар депутаттарның туружун база-ла тоовайн барып болбас. Ындыг базымны кылыры ССРЭ-ниң Дээди Совединден дыка хөй улус депутаттарының үнеринге чедирип болур, а оларның аразында парламентиниң ажылынга киржири чугула-даа, ажыктыг-даа кижилер бар эвеспе. База бир мындыг бодал база бар — бөгүн баштайгы базымны кылза шын болур. Конституцияның 123 чүүлүнге мындыг немелде киирер: улус депутадының ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү болуп ажылдаары оон кол ажылы болур.

Бо кезек чүүлдү доозуп тура, Конституцияга киирер деп турар өскерилгелерни соңгаарладып болбас, чаа Үндезин Хоойлуну хүлээп алгыже чедир манаар арга чок. А ол ажылды ССРЭ-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң тургускан комиссиязы чорудуп турар болгай.

Ол комиссияның кежигүнү болуп турар болгаш билир мен: академик В. Н. Кудрявцевтиң удуртуп турары ажылчын бөлүк ССРЭ-ниң чаа Конституциязының концепциязының болгаш структуразының төлевилелдерин кылып каан. Ол дугайында медээ силерде бар. Төлевилелдиң кол кезектериниң сөзүглелиниң элээн каш вариантылары кылдынган. Ажылчын бөлүкке ССРЭ-ниң улус депутаттары — автономнуг тургузуглардың төлээлекчилери немей кирген. Ам ажылдың дооступу кол куруузунда Эвилелдиң чаа керээзин чарары кандыг иизылыг болурундан хамааржыр, ол чаа Конституцияның эң чугула тудуш кезээ болур.

Президентиниң, Федерация чөвүлелиниң болгаш ам тургустунар ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелелдиң өске бүгү органнары-биле хамыктың мурнунда ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съезди-биле, ССРЭ-ниң Дээди Соведи болгаш чурттуң бүгү-ле депутат корпузу-биле сырый кады ажылдажылгазын, оларның аразында эрге-хүлээлгелерни тода аңгылап хуваарын херек кырында хандырары кончуг чугула дээрзи билдингир.

Суверенниг республикаларның чаа Эвилели болур совет хевирниң президент республиказын чайгылыш чок камгалаары кончуг чугула ужур-дузалыг болуп турар.

Эрге-чагырганың болгаш эргелелдиң системазын эде тургузуп тура, ол эки ажылдаан турар кылдыр, ооң ажыын чон көрген турар кылдыр кылыр ужурлуг бис, бөгүн ол эң чугула чүүл-дүр. Ол системаның ажыктыг чоруу хоозун күзээшкиннер, митиңгилер-биле эвес, а миллион-миллион кижилерниң тудуг-дога болгаш оожургалдыг чоруу-биле, оларның келир үеге бүзүрели-биле хемээттиннер ужурлуг. Бистиң чаартып турарывыс күрүне машиназы маңын чоорту дүргедедир болгаш чогум-на харын ол угланыышкын-биле ниитилелди бурунгаарладыр апаар.

Конституцияга — бистиң чурттуң Үндезин Хоойлузунга киирер деп саналдап турар өскерилгелериниң кол утказы мындыг-дыр.

ТАРААЧЫН (ФЕРМЕР) АЖЫЛ-АГЫЙЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың ХООЙЛУЗУ

Бо Хоойлу РСФСР-ниң девискээринге тараачын (фермер) ажыл-агыйларны болгаш оларның ассоциацияларын организастаарының болгаш ажыл-чорудулгазының экономиктиг, социал болгаш эрге-хоойлу үндезиннерин тодарадып турар.

РСФСР-ниң девискээринге тараачын (фермер) ажыл-агыйларны тургузарынга хамаатыларның эргезин, ажыл-агый талазы-биле бот-тускайлаң чоруун, оларның ажыл-чорудулгазынга дуза көргүзерин, хостуг кооперастажырынга оларның дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын болгаш эргелерин күрүнеден камгалаарын магадылап турар.

I кезек

НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Тараачын (фермер) ажыл-агый (х) дугайында билиишкин

(х) — мону оон ынай «тараачын ажыл-агый» дээр).

1. Тараачын (фермер) ажыл-агый олараый (хуу өнчүзү болур азы арендалап алган) черин болгаш боттарының эт-херекселдериниң ажыглаарының үндезининге кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин, болбаазырадып кылырын болгаш сайгарарын боттандырып турар юридиктиг эргелиг бот-тускайлаң ажыл-агыйжы субъект болур.

2. Тараачын ажыл-агый экономиктиг ажык-олчаның принциптеринге дүүштүр ажылдаар хостуг ажылгыр-тывыңгыр чоруктуң хевири болур.

3. Ажыл-агыйны кады чорудуп турар өг-бүлениң күш-ажыл кылып шыдаар кежигүннерин болгаш өске-даа хамаатыларны тараачын ажыл-агыйның кежигүннери деп санаар.

4. Тараачын ажыл-агыйның баштыңы оон ажыл-ишти башкарып шыдаар кежигүннериниң бирээзи болур. Тараачын ажыл-агыйның баштыңы бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар болгаш күрүне органнары-биле харылзааларга оон эрге-ажыктарын төлээлээр.

2 чүүл. Экономиктиг системага тараачын ажыл-агыйның турар чери

1. Тараачын ажыл-агый күрүне, коллективтиг, бот-тускайлаң болгаш өске-даа бүдүрүлгелер, организациялар-биле кады экономиктиг системаның дең эргелиг звенозу болур.

2. Чер ээлери болгаш чер ажыглакчылары хоойлунуң үрээн таварылгаларындан ангыда, күрүне, хөй-нити болгаш кооператив органнары тараачын ажыл-агыйның ажыл-агыйжы болгаш өске-даа ажыл-чорудулгазынга холдаарлап болбас.

Күрүне болгаш өске-даа органнарның тараачын ажыл-агыйның эргелерин үрээн хеделиишкиннериниң, а ол ышкаш тараачын ажыл-агыйга хамаарыштыр ол органнарның хоойлуда көрдүнген хүлээлгелерин чогуур негелдезинге чедир боттандырбааның түңнелинде тараачын ажыл-агыйга чедирген когарал, а ол ышкаш оларның ап болур турган ажык-кончаазының орнун ол органнар тургузар. Когаралды тургузар дугайында маргылдааны суд шиитпирлээр.

3. Тараачын ажыл-агыйның бүдүрүлгелер, организациялар, хамаатылар, күрүне эргелеп башкарылгазының органнары-биле харылзаалары туда азы туда эвес садыжыр керээлерниң операцияларының үндезининге тургустунар.

Экономиктиг быраларын чээшкиннер болгаш салыышкыннар талазы-биле ставкаларның хуударын, үндүрүглерни, өртектерни, экономиктиг санкцияларны, тускай орулгалыг күрүне акшаландырыышкынын, социал болгаш экономиктиг нормативтерни, оон-даа өске чүүлдерни ажыглап тургаш, күрүне тараачын ажыл-агыйларны хөгжүдеринге дузалаар.

3 чүүл. Тараачын ажыл-агыйларның тургузукчу болгаш бир демниг ажыл-чорудулгазы

Тараачын ажыл-агыйлар продукция бүдүрер, болбаазырадып кылыр, сайгарар болгаш материал-техниктиг хандырылга, тудуг, техника, суг ажыл-агыйы, ветеринария, агрономия консультациязы болгаш хандырылганың өске-даа хевирлериниң талазы-биле эки тура-биле каттыжар, кооперативтерге, ассоциацияларга, эвилелдерге болгаш өске-даа организацияларга кирип болур, а ол ышкаш кодээ ажыл-агыйга хамаарышпас бүдүрүлгелерни, консорциумнарны, банктарны, страхование албан черлерин, ооң иштинде даштыкы партнерлар-биле каттышкан черлерни тургузар болгаш оларга киржир, өртек-үнелиг саазыннарны садып алыр болгаш садар. Олар адырларның-даа, девискээр талазы-биле ассоциацияларның, эвилелдерниң, кооперативтерниң кежигүннери боор болур, а ол ышкаш кодээ ажыл-агый, үлетпүр болгаш өске-даа бүдүрүлгелер-биле керээлиг харылзааларны тудуп болур.

II кезек

ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙНЫ ТУРГУЗАРЫ

4 чүүл. 1. Тараачын ажыл-агыйны тургузар болгаш ол орулгага чер участогун алыр эргени РСФСР-ниң бот-башкартының чоруур кодээ ажыл-агый ажылының дурзулгазын билир, кодээ ажыл-агый талазы-биле мергежилдиг азы тускай белеткелди эрткен 18 хар четкен РСФСР-ниң хамаатызы ап болур. Бир эвес тараачын ажыл-агыйны чорудуп эгелээр деп турар кижилер хөй болза, ук черде чурттап турар кижиге бирги ээлчегде чер участогун бээр.

2. Конкурстуг үндезинге тараачын ажыл-агыйны чорудар күзээн кижилерни улус депутаттарының район (хоорай) болгаш кодээ (суур) Советтери шилип алыр эргелиг.

3. Тараачын ажыл-агыйны организастаарынга, а ол ышкаш чер алырынга хамаарыштыр тургустунуп келген маргылдааларны суд чуруму-биле сайгарып көөр.

4. Өг-бүлениң кайы-бир кежигүнү тараачын ажыл-агыйны тургуза берген болза, ук өг-бүлениң өске кежигүннери ол ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазынга бүрүнү-биле азы кезик-чамдыктап ажылдаарының дугайында шиитпирни эки тура-биле хүлээп алыр.

5 чүүл. Чер участогун бээриниң негелделери

1. Хамаатының тараачын ажыл-агыйны кылып эгелээр дээн күзелин илереткен билдириишкининге үндезилээш, улус депутаттарының район (хоорай), кодээ (суур) Совединиң шиитпири-биле черни хуу өнчү кылдыр азы арендага тускайлап бээр. Ол орулгага РСФСР-ниң Чер кодекизинде тодараткан чурум ёзугаар хамаатыларның хууда тудуп турган черлерин садып ап болур. Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле кодээ черлерде чурттап турар чер алган хамаатыларның чурттап олар бажыңының чанында чер участогу хевээр артып калыр.

Тараачын ажыл-агый бүдүрүлге чорудулгазын боттандырары-биле чер участогун немей арендалап ап болур. Чер участогун улус депутаттарының Соведи азы түр үеде ажыл кылып шыдавас апарган хуу хамаатылар, шериг албанынче азы өөредилгеже чоруткан кижилер арендаладыр. Арендага алган черни ажыглаарының хуусаазы беш чылдан ашпас ужурлуг.

2. Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле чер участогун улус депутаттарының Советтери «Чер реформазының дугайында» Хоойлуда көрдүнген нормага дүүштүр халаска, а доктааткан нормадан хөй черни төлевирлиг кылдыр бээр.

Черни халаска хуу өнчү кылдыр бергениниң дугайында улус депутаттарының Совединиң шиитпири ук хамаатыга черни тускайлап бээринге (оон турар черин айтыр) база черни хуу өнчү кылдыр алганын бүзүреткен күрүне актызын бээринге үндезин болур.

Черни хуу өнчү кылдыр сатканда садыглажыышкынның керээзин чарар, оон хевирин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр. Черни тускайлап үндүрүп берген (оон турар черин айтыр) соонда, садыглажыышкынның керээзин нотариалдыг чурум-биле тургузар. Керээни улус депутаттарының район (хоорай) Совединиң күүскомунга бүрүткедир, ол — черни хуу өнчүге алган эргени шыңзытканының үндезини болур.

Хамаатыларның аразынга чер садыглажыышкыны оларның аразында кылдынган дугуржулганың үндезининге чер комиссияларының контролю-биле боттаныр. Ук комиссиялар тараачын ажыл-агыйга доктааткан черниң хемчээлин, чер участогун ажыглаарын камгалап арттырарының чугулазын, а ол ышкаш садып алыкчының чер ажыглап билириниң талазы-биле профессионал мергежилин өөренип көрүп тургаш, садыглажыышкынны кылыр болур дугайында шиитпирни хүлээп алыр. Садыглажыышкынны кылып болур дугайында чер комиссиязының шиитпири садыглажыышкынның керээзин чарарынга үндезин болур, керээни нотариалдыг чурум-биле шыңзыдар.

Черни сатканындан кирген каайлы акшаны бюджетке кирер болгаш чүгле черни экижидеринге ажыглаттынар.

Улус депутаттарының Советтеринден арендалап алыр черни ийи талаңың керээзи-биле шыңзыдар, ону улус депутаттарының чогуур Совединиң күүскомунга бүрүткедир.

Хамаатыларның хуу черин арендалап алыр эргени ийи талаңың керээзи-биле шыңзыдар, ону улус депутаттарының хамаарышкан Совединиң күүскомунга бүрүткедир.

3. Чер участоктарын колдуунда чаңгыс черден тускайлап бээр. Тараачын ажыл-агыйларга черни тускайлап берип турар үеде чурттакчылыг суурлар чоогунда чоннуң база хөй-ниитиниң ажыглап турар черлерин — мал одарларын, сугларны, оруктарны, парктарны, спорт тудугларын кылган черлерни ол орулгага ажыглап болбас.

4. Тараачын ажыл-агыйын чорударынга тускайлап бээр черниң хемчээлин тараачын ажыл-агыйларының санын, оларның специализастаашкынын, а ол ышкаш Федерацияның субъектилериниң тургусканы үстүкү нормаларны барымдаалап тургаш, улус депутаттарының район (хоорай) Соведи тодарадыр.

5. Черни тускайлап бээр, черниң күрүне актызын тургузар, чер кадастрының документилерин тургузар, чер болгаш арга-ыяш таарыштырылгазын чорудар, агрохимиктиг шинчилелдерни болгаш экологтуг паспорттарны кылып тургузарынга үнер чарыгдалдарны бюджеттиң акша-хөреңгилери-биле боттандырар. Чер тургузуунуң талазы-биле кылыр ажылдарны чер ээзи болуунуң акша-хөреңгизи-биле кылдыртып болур.

6. Бүдүрүлге болгаш социал амыдыралдың объектилери чок черлерге баштайгы ажылдарны: орук тудуун, электри болгаш суг хандырылгазын, телефон тургузарын, чер таарыштырылгазын болгаш ону мелиорастаарын күрүне бодунга алыр. Улус депутаттарының чер-чер Советтери бүдүрүлге объектилерин болгаш чурттаалга бажыңнарын тударынга дузалаар.

6 чүүл. Тараачын ажыл-агыйны чорударынга ажыглаар чер фондузун тургузарының чуруму

1. Тараачын ажыл-агыйларны организастаары-биле улус депутаттарының районнар (хоорайлар) Советтери курлавыр черлерден, а ол ышкаш колхозтардан, совхозтардан болгаш өске-даа чер ажыглакчыларындан база чер ажылдыглардан казып алыр черлерден чер фондузун тургузар, аңаа дараазында черлер кирер:

а) ажыглалдан үнген кодээ ажыл-агыйның ажыглап турган черлери азы шоолуг үнелиг эвес дээш каггаан черлер;

б) чогуур ажыглалын ёзугаар ажыглавайн турар бүгү-ле категорияның черлери;

в) кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге берген болгаш бир чылдың дургузунда ажыглаттынмайн келген черлер, а база ол ышкаш кодээ ажыл-агыйның эвес орулгаларга берди-ген болгаш ийи чыл дургузунда ажыглаттынмайн келген черлер;

г) арга-ыяш болгаш чадаң үнүштер үнмейн турар болгаш кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге ажыглаарынга таарыжып ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлгелериниң черлери;

д) херек кырында үнүш-дүжүткүрү сөөлгү беш чыл дургузунда кадастр үнелээшкини-биле тодаргайлаар нормативтен куду болуп келген азы хөрзүнү ол-ла ышкаш ынаарлыг болуп турар, районда ортумак черлерден үнүш-дүжүткүрү 20 хуу куду болуп турар кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң черлери;

е) ажылдакчылары тараачын ажыл-агыйларны организастаар орулга-биле үнүп турары-биле холбаштыр колхозтардан болгаш совхозтардан казып алган черлер;

ж) банкыда салдынган болгаш доктааткан өртээ-биле садып алдынмаан черлер;

з) совхозтар, колхозтар болгаш өске-даа чер ажыглакчылары-биле дугуруушкан ёзугаар ооң мурнунда-ла ол орулгаларга дамчыдып берген черлер.

2. Тараачын ажыл-агыйларны тургузар дээн билдириишкиннер хамаатылардан кирбегениниң хире-чергези-биле улус депутаттарының район (хоорай) Соведи чер курлавырларынга киирери-биле тодараттынган болгаш сүмелештинген ажыглалдыг черлерни колхозтардан, совхозтардан, бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң, өске-даа бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң дузалал кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринден казып алыр. Ол черлерни казып алырда, чер ажыглакчыларының болгаш чер эдилекчилериниң чөпшээрели негеттинмес. Күрүнениң ыяш фондузунуң черлерин казып алырда ыяш фондузунуң кадагалакчызы-биле дугуржулганы кылыр апаар.

3. Санитарлыг негелделерге дүгжүп турар кодээ ажыл-агый продукциязын өстүрүп үндүреринге таарышпас ындыг участоктарны тараачын ажыл-агыйларны организастаарынга херегээр чер фондузунга кирбес.

7 чүүл. Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле курлавыр черлерден чер участоктарын тыпсып бээриниң чуруму

1. Тараачын ажыл-агыйны чорудар күзелин илередип турар хамаатылар база ол ышкаш доктаамал чурттаары-биле өске районнардан көжүп кээр деп турар кижилер чер участогун алыры-биле эргежок чугула үндезилээшкинни кылган билдириишкинин чер участогу турар черинде улус депутаттарының район (хоорай) Совединге киирер.

Алырын дилеп турар чер участогун кандыг орулгага ажыглаар деп турарын, ооң чижек хемчээлин болгаш кайда турар турарын, өг-бүлезинде күш-ажыл кылып шыдаар кежигүннериниң санын, а арендалаар дээнде — ажыглаарының хуусаазын билдириишкинге айтып каар.

Улус депутаттарының Соведи демги билдириишкинни чер тускайлап бээриниң талазы-биле материалдарны белеткезин дээш, чер комиссиязынче чорудуп бээр.

2. Чер участогун тускайлап бээр (садар) дугайында билдириишкинниң талазы-биле шиитпирни улус депутаттарының район (хоорай) Соведи улус депутаттарының кодээ (суур) Совединиң санал-оналын барымдаалап, билдириишкинниң берген хүнден бээр ийи айдан узун эвес хуусаада хүлээп алган турар. Шиитпир хүлээп алырының хуусаазын хажыткан болгаш чер фондузунуң барының дугайында медээни чажырган таварылгада, буруулуг кижилерге бирден үш муң чедир рубль хемчээлдиг торгаал хевирлиг административтиг харысалганы хүлээдир. Торгаашкын дугайында шиитпирни чер реформазының талазы-биле комитет хүлээп алыр.

3. Чер участогун бээринден ойталаан дугайында улус депутаттарының район (хоорай) Совединиң шиитпири негелде чуруму-биле судка хомудаан туруп болур.

Судтуң шиитпири чер участогун натура-биле тускайлап бээринге, черни сатканының, садып алганының азы арендалааның дугайында улус депутаттарының Соведи-биле керээ чарарының болгаш черни ажыглаар эргениң документилерин тыпсып бээриниң үндезини болур.

8 чүүл. Колхозтар кежигүннериниң, совхозтарның болгаш кодээ дузалал ажыл-агыйларының ажылдакчыларының тараачын ажыл-агыйларны организастаарының онзагай чүүлдери

1. Колхозтарның, совхозтарның, кодээ дузалал ажыл-агыйларының коллективтеринге дараазында ийи хевирлерниң кайы-бирээзин ёзугаар хуу салыр кылдыр ажыглалдыг черлерни үлежип алыр эргени тыпсып турар.

1-ги хевир. Черниң өртээн акша-биле доктаадыр апаар. Кодээ ажыл-агыйның ажыглалдыг черниң өртээнде ооң үлүг-хуузун шыңзыдып турар чер акциязын колхозчуга, совхоз ажылдакчызынга тыпсып бээр. Акцияның эдилекчизи бодунга онаажыр үлүг-хуузун алыр болгаш ону салгалынга дамчыдып бээр эргелиг болур.

2-ги хевир. Колхозтарның, совхозтарның, кодээ дузалал ажыл-агыйларының черлерин коллективтиң доктаамал кежигүннериниң аразынга тодараткан хуу салыышкынының санынга чижек-биле хуваап алыр, ынчаарга ол хуу салыышкыннары коллективтиг ажыл-агыйга ажылдаар үеде боду онааглыг черлиг болур хууда эргени колхозчу, совхоз, кодээ дузалал ажыл-агый ажылдакчызы бүрүзүнге хандырып турар. Ол эргени шыңзыдары-биле черге күрүне актызынга хуу салган хамаатының өнчүлериниң даңзызын кожуп каар. Колхозтуң кежигүн (совхозтуң ажылдакчы) бүрүзүнүң черге үлүг-хуузунуң хемчээлин коллективтиң шиитпири-биле тодаргайлаар. Черге үлүг-хуузун салгалынга дамчыдып берип болур. Алган орулганы үлеп-хуваар үеде ону база барымдаалап көөр апаар.

2. Колхозтуң кежигүнү (совхозтуң ажылдакчызы) бүрүзү, ооң иштинде пенсияже үнген болгаш ук ажыл-агыйга 20 чылдан эвээш эвес ажылдааннар, үр хуусаалыг төлеттинмээн чээлилериниң түңүн, бир эвес коллективтиң шиитпири-биле хуваашпас фондуларны тургузуп турар чүве болза, ол фондуларның өртээн, а ол ышкаш бюджет хөреңгилериниң күсели-биле тургускан фондуларның өртээн казып каапканындан арткан бүдүрүлге фондуларының өртек-үнезинден бодунуң үлүг-хуузун алыр эргелиг болур. Колхоз кежигүнүнүң (совхоз ажылдакчызының) үлүг-хуузун ажыл-агыйга ажылдааның стажынга болгаш күш-ажылчы салыышкынынга дүүштүр тодаргайлаар. Ону коллективтиң хуралы бадылаар. Айыттынган түңге акцияны тыпсып бээр азы ону өске документ-биле шыңзыдар. Кол бүдүрүлге фондуларының чыл бүрүзүнде немелде өзүлдезин (төлеттинмээн үр хуусаалыг чээлилерниң түңүн немелде өзүлдезин болгаш хуваашпас фондуже шилчидилгелерни казып каапкаш), колхозтуң кежигүннериниң (совхозтуң ажылдакчыларының) аразынга хуваар, ону немелде акциялар-биле азы өске-даа документилер-биле шыңзыдар. Акцияларга чыл бүрүзүнде-ле орулганы төлеп берип турар, ол орулганың хемчээли колхозтуң (совхозтуң) ажылының түңнелдеринден хамааржыр. Орулгаларны чер болгаш фонд акцияларының нити өртээн барымдаалааш-даа төлеп берип болур.

3. Колхоз кежигүнү (совхоз ажылдакчызы) күш-ажылчы коллективтиң азы бүдүрүлгениң администрациязының чөпшээрели чокка ооң составындан үнер болгаш тараачын ажыл-агыйны тургузар эргелиг. Тараачын ажыл-агыйга улус депутаттарының район (хоорай) Совединиң шиитпири-биле чер участогун тускайлап бээр, ооң хемчээлин салган хуузун азы ооң кежигүннеринге хамааржып турар акцияларның өртек-үнезин барымдаалап тодарадыр. Бот-тускайлаң ажыл-агый чорудары-биле аңгылап берип турар чер участогунуң хемчээлин садып алырының күсели-биле улгаттырып база болур. Чер участогун чаңгыс черден тудушкак кылдыр тускайлап бээр. Алыр кижиниң чөпшээрелин ёзугаар ол тудушкак черин кодан участогу болгаш бүдүрүлге чериниң участогу кылдыр хуваап болур. Чер участогун ап турар кижиниң аал коданынга чоок кылдыр, өске ажыл-агыйларның база колхозтуң (совхозтуң) салбырларының тудушкак болурун үревес кылдыр, болдунар черлери-биле ынчаар тускайлап бээр.

Фондуларда үлүг-хуузунуң (акцияларының) ээзи кижи оларны бодунуң салгалынга дамчыдып бээр эргелиг. Ажылдакчы пенсияже үнерге оон алыр үлүг-хуузун колхоз, совхоз ол кижиниң күзелин ёзугаар беш чыл чедир хуусаа иштинде төлеп бээр (акциязын садып алыр) хүлээлгелиг. Пенсияже үнүп турар ажылдакчы алыр үлүг-хуузун (акциязын) ажыл-агыйның өске кежигүннеринге садып болур эргелиг.

Тараачын ажыл-агый организастаар орулга-биле колхозтан (совхозтан) үнүп турар ажылдакчыга колхоз (совхоз) акциязы дээш бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин бээр азы акциязын садып алыр ужурлуг. Бир эвес колхозта (совхозта) ындыг болдунар арга чок чүве болза тараачын ажыл-агыйның алза чогуур ол-ла түңүнге банкыдан чээли алырын магадылаар болгаш чээлини ажыглааны дээш төлээр хуунуң аңаа төлеп бээр хүлээлгелиг.

4. Колхозтарның кежигүннери, совхозтарның болгаш өске-даа кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң (дуржулга ажыл-агыйларындан өскези) ажылдакчылары болуп турар, оларның составындан үнерин база тараачын ажыл-агыйны чорудары күзеп турар хамаатылар билдириишкин киирген, оларда бар болуп турар акцияларының өртек-үнезин, алыр болуп турар чер участогунуң хемчээлин, ооң кайда туруп турарын, ажыл-чорудулгазының хевирин, эт-хөреңгизиниң даңзызын аңаа айтып каар. Колхоз (совхоз) азы өске-даа кодээ ажыл-агый бүдүрүлгези ук хамаатының билдириишкинин бир ай хуусаа иштинде чугаалажып көөр болгаш ону протокол-биле азы бүдүрүлгениң удуртукчузунуң чугаалы-биле, а ол ышкаш кодээ (суур) Советтиң берген бижик-биле кады ук материалдарны улус депутаттарының район (хоорай) Совединге дамчыдып берген турар, ук Совет бир ай хуусаа иштинде чогуур шиитпирни хүлээп алыр апаар. Чугаалажып көөрүнүң болгаш ол айтырыгның талазы-биле шиитпирлер хүлээп алырының хуусааларын хажыткан таварылгада, буруулуг кижилер бирден үш муң рубль чедир торгаал хевирлиг хууза харысалгага онаажыр. Бүдүрүлгениң составындан үнерин күзеп турар кижилерге тодаргай чер участоктарын тускайлап бээринден колхоз, совхоз ойталаан болза, улус депутаттарының район (хоорай) Соведи чер участогунуң туруп турар черин бот-тускайлаң тодарадып бээр эргелиг. Чер участогун тыпсып бээринден ойталаан чоруктуң судтаашкын чуруму-биле тодарадып көөр.

9 чүүл. Тараачын ажыл-агыйның даңзылаары

1. Улус депутаттарының район (хоорай) Соведи черни хуузунда өнчү кылыр эргени күрүне актызын тывысканының, чер участогун арендалаар керээге ат салганының соонда, тараачын ажыл-агыйны тургустунган деп санаар.

2. Даңзылаткан соонда тараачын ажыл-агый юридиктиг статусту чедип алган болур: банк албан черинге валюталыг азар санны киириштирер, саналжылга болгаш өске-даа азар саннарны ажыдып алыр, таңмалыг апаар, өске организациялар, бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш хамаатылар-биле ажыл-херекчи харылзааларны чорудуп эгелээр, ук девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң программаларын ажылдап кылыр үеде совет, ажыл-агый болгаш хөй-нити албан черлери ону бот-тускайлаң бараан бүдүрүкчүзү кылдыр барымдаалап көөр апаар.

3. Улус депутаттарының район (хоорай) Соведи тараачын ажыл-агый бүрүзүнге даңзылал карточканы кылыр, кодээ (суур) Совет ону ажыл-агый дептеринге киир бижиир.

III кезек

ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙНЫ ЧОРУДУП ТУРАР ХАМААТЫЛАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ БОЛГАШ ЧЕРНИ АЖЫГЛААР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

10 чүүл. Тараачын ажыл-агыйны чорудуп турар хамаатыларның эргелери

1. Тараачын ажыл-агый чорудар хуузунда черлиг болуп турар хамаатыга дараазында эргелерни тыпсыыр:

а) черге бот-тускайлаң ажыл-агыйны чорудар;

б) тарып алган тараазын, олурткан кодээ ажыл-агый культураларын база үнүштерин бүдүрген кодээ ажыл-агый продукциязын болгаш ону садып сайгарганындан алган олча-ажыын хуузунда өнчүзү кылыр;

в) чер участогунда бар болуп турар руда эвес казар байлактарны, торфту, ыяштыг черлерни, мунгаш (үндүр аккан чадар) суг объектилерин, чер иштиниң ижер суун, а ол ышкаш черниң өске-даа ажыктыг шынарларын доктааттынган чурум ёзугаар чүгле ажыл-агыйның херегледеринге ажыглаар;

(Төнчүзү 3-кү арында).